

-: રૂપરેખા :-

- 7.0 ઉદ્દેશ
- 7.1 પ્રસ્તાવના
- 7.2 જે.એસ.મિલનો આર્થિક વિકાસનો સિદ્ધાંત
 - 7.2.1 વસ્તી વૃદ્ધિનું નિયંત્રણ
 - 7.2.2 વેતન ભંડોળ
 - 7.2.3 મૂડીસંચયની ભૂમિકા
 - 7.2.4 નફાનો દર
 - 7.2.5 રાજ્યની ભૂમિકા
 - 7.2.6 સ્થિર અવસ્થા
- 7.3 શુમ્પીટરનો આર્થિક વિકાસનો સિદ્ધાંત
 - 7.3.1 આર્થિક જીવનનો ચક્રિય પ્રવાહ
 - 7.3.2 આર્થિક વિકાસ: એક અસતત પ્રક્રિયા
 - 7.3.3 નવપ્રવર્તનોનું મહત્વ
 - 7.3.4 નિયોજકર્ની ભૂમિકા
 - 7.3.4.1 નિયોજકના પ્રકાર
 - 7.3.5 બેન્ક શાખનું મહત્વ
 - 7.3.6 મૂડીવાદના વિકાસની ચક્રિય પ્રક્રિયા
 - 7.3.7 મૂડીવાદના અંતની પ્રક્રિયા
- 7.4 શુમ્પીટરના સિદ્ધાંતની મર્યાદાઓ/ટીકાઓ
- 7.5 સારાંશ
- 7.6 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 7.7 સંદર્ભ પુસ્તકો
- 7.8 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' ના જવાબ

7.0 ઉદ્દેશો (Objectives)

મિત્રો, પ્રસ્તુત એકમના અભ્યાસ પછી તમે,

- ઉત્પાદનના વિવિધ સાધનો દ્વારા આર્થિક વિકાસ કઈ રીતે શક્ય બને છે તે સમજી શકશો.

- વસ્તી વૃદ્ધિનું નિયંત્રણ, વેતન ભંડોળ, મૂડીસંચય, નફાનો દર, રાજ્યનો હસ્તક્ષેપ અને સ્થિર અવસ્થા આર્થિક વિકાસ માટે કેમ આવશ્યક છે તે અંગે માહિતી મેળવી શકશો.
- મૂડીવાદના પતન અને સમાજવાદની સ્થાપના અંગે વિગતે માહિતી મેળવી શકશો.
- નિયોજક બેંક શાખનો ઉપયોગ કરીને નવવપ્રવર્તનો દ્વારા અર્થતંત્રને ઝડપી વિકાસ તરફ લઈ જાય છે તે અંગે જાણકારી મેળવી શકશો.

7.1 પ્રસ્તાવના

મિત્રો, પ્રો.જે.એસ.મિલનો આર્થિક વિકાસના સિદ્ધાંતમાં નોંધપાત્ર ફાળો રહેલો છે. એડમ સ્મિથ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલ પ્રશિષ્ટ સિદ્ધાંતોમાં એડમ સ્મિથથી માંડીને જોહન સ્ટુઅર્ટ મિલ પહેલાનાં તમામ અર્થશાસ્ત્રીઓએ નાના મોટા સુધારા કરીને તેના તે જ સ્વરૂપમાં તેમનો સ્વીકાર કર્યો. પરંતુ જે.એસ.મિલે પ્રશિષ્ટ સિદ્ધાંતોને અંતિમ સ્વરૂપ આપી તેની પુનઃરચના કરી. તેમણે તેમના આર્થિક વિકાસના સિદ્ધાંતમાં વ્યક્તિવાદ અને સમાજવાદ બંને બાબતોનો સુભગ સમન્વય સાધવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

7.2 જે.એસ.મિલનો આર્થિક વિકાસનો સિદ્ધાંત :

એડમ સ્મિથ, રિકાર્ડો અને માલ્થસની જેમ જે.એસ.મિલે પણ આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં ઉત્પાદનના ત્રણ સાધનો- જમીન, મૂડી અને શ્રમનો સ્વીકાર કર્યો છે. તેમના મતે, આર્થિક વિકાસએ ઉત્પાદનના આ ત્રણેય સાધનોનું ઉત્પાદન વિધેય છે. મિલે જમીન અને શ્રમને ઉત્પાદનના મૂળભૂત સાધનો અને મૂડીને અગાઉ શ્રમના ઉત્પાદનથી સંચિત થયેલા જથ્થા તરીકે ઓળખાવ્યા છે. તેમના જણાવ્યાનુસાર રાષ્ટ્રની સંપત્તિ શ્રમ-દળ કરતાં ઉત્પાદનમાં વધુ ઝડપી વધારો લાવે છે. મિલે ઉત્પાદકીય વપરાશ અને બિન-ઉત્પાદકીય વપરાશ વચ્ચેનો તફાવત પણ સમજાવ્યો છે. તેમના મતે જે વપરાશથી સમાજની ઉત્પાદકતામાં વધારો થાય તેને ઉત્પાદકીય વપરાશ અને જે વપરાશથી સમાજની ઉત્પાદકતામાં વધારો ન થાય તેને બિન-ઉત્પાદકીય વપરાશ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

મિલના વિકાસના સિદ્ધાંતમાં નીચેના ઘટકો મહત્વના માનવામાં આવે છે:

7.2.1 વસ્તી વૃદ્ધિનું નિયંત્રણ (Control of Population Growth) :

મિત્રો, પ્રો.જે.એસ.મિલ માલ્થસના વસ્તીના સિદ્ધાંતમાં માનનારા હતા. તેમના મતે વસ્તી વૃદ્ધિનું વલણ જીવનનિર્વાહના સાધનોની વૃદ્ધિ કરતાં વધુ ઝડપી હોય છે. જમીનનો પુરવઠો અને તેની ઉત્પાદકતા મર્યાદિત હોય છે. વળી, કૃષિક્ષેત્રે ઘટતા વળતરનો નિયમ પ્રવર્તમાન હોવાથી તેઓ માનતા કે, ઝડપી વિકાસ સાધવા માટે વસ્તી વૃદ્ધિને નિયંત્રિત કરવી આવશ્યક છે.

7.2.2 વેતન ભંડોળ (Wage Fund) :

જે.એસ.મિલના જણાવ્યાનુસાર વેતનમાં વધારો કરવા માટે શ્રમના પુરવઠાની મૂલ્ય સાપેક્ષતા ખૂબ વધારે છે. વેતન દર સામાન્ય રીતે જીવનનિર્વાહ સ્તર કરતાં વધારે હોય છે. વેતન મૂડીમાંથી ચૂકવવામાં આવે છે અને તેથી તે પ્રવર્તમાન મૂડી ભંડોળ દ્વારા મર્યાદિત હોય છે. વળી, વેતનદર શ્રમની માંગ અને શ્રમના પુરવઠા દ્વારા નિર્ધારિત થતા હોય છે. મૂડી અથવા વસ્તીમાં કોઈ પણ પ્રકારના ફેરફાર થાય તો તેની સીધી અસર વેતન દર પર થાય છે. આમ, જો વસ્તી કરતાં મૂડીમાં

ઝડપી વૃદ્ધિ થાય અથવા મૂડી કરતાં વસ્તીમાં ઝડપી વૃદ્ધિ થાય તો વેતન દરમાં વધારો-ઘટાડો થયા કરે છે. મિલ જણાવે છે કે ચીજવસ્તુઓના વપરાશમાં વધારો થતા બચતોમાં ઘટાડો થાય છે જે મૂડી રોકાણમાં ઘટાડો લાવે છે. બીજી તરફ, મૂડી રોકાણમાં વધારો થતાં ઉત્પાદન અને શ્રમની માંગમાં વધારો થાય છે. પરિણામે વેતન દરમાં વધારો થાય છે. આમ, અર્થતંત્રમાં વેતન ભંડોળમાં વધારો થતાં આર્થિક પ્રગતિ શક્ય બને છે. મિલ માનતા હતા કે, વેતન ભંડોળનો આધાર કુલ મૂડી ભંડોળ પર રહેલો છે કારણકે વેતન મૂડીમાંથી ચૂકવવામાં આવે છે.

7.2.3 મૂડીસંચયની ભૂમિકા (Role of Capital Accumulation) :

મિલ મૂડીને ઔપચારિક શ્રમના ઉત્પાદનના અગાઉના સંચિત જથ્થા તરીકે ઓળખાવે છે. તેમના મતે જેમ અર્થતંત્રમાં મૂડીનું પ્રમાણ વધુ તેમ વેતન વધારે હોય છે. પરિણામે ઉત્પાદકીય શ્રમની માંગમાં વધારો થાય છે. મૂડીસંચયનો આધાર અર્થતંત્રમાં લોકોની બચત કરવાની શક્તિ અને વૃત્તિ પર રહેલો છે. બચત એટલે ભવિષ્યના રોકાણ માટે વર્તમાન વપરાશથી દૂર રહેવું. બચતનો આધાર નફા પર અને નફાનો આધાર શ્રમ-ખર્ચ પર રહેલો છે. જો શ્રમ-ખર્ચ વધુ હશે તો નફો ઓછો અને જો તે ઓછો હશે તો નફો વધુ હશે. આમ, જો નફાના દરમાં વધારો થશે તો વેતનમાં ઘટાડો થશે અને નફાના દરમાં વધારો થતાં મૂડીસંચયના દરમાં વધારો થાય છે. મિલના મતે, મૂડીસંચયની પ્રક્રિયા નીચેના કેટલાંક પરિબલો પર આધારિત છે.

- બચત દ્વારા રચાયેલ ભંડોળના કદ અને
- બચત કરવાની શક્તિ અને વૃત્તિ

7.2.4 નફાનો દર (Rate of Profit) :

મિલના મતે કૃષિક્ષેત્રે ઘટતા વળતરનો નિયમ કાર્યરત હોય છે અને માલ્યુશિયન દરે વસ્તીમાં વધારો થવાના કારણે અર્થતંત્રમાં નફાનો દર ઘટવાનું વલણ ધરાવે છે. કૃષિક્ષેત્રે ટેકનિકલ સુધારાનો અભાવ અને વસ્તી વૃદ્ધિના ઊંચા દરના પરિણામે નફામાં ઘટાડો થવા લાગે છે. અને અર્થતંત્ર સ્થિર અવસ્થા તરફ ગતિ કરે છે. મિલ જણાવે છે કે, અર્થતંત્રને સ્થિર અવસ્થા તરફ જતાં અટકાવવા માટે કૃષિક્ષેત્રે ટેકનિકલ સુધારા કરી અને વસ્તીવૃદ્ધિના દરને નિયંત્રિત કરીને મૂડીસંચયના દરને વધારવો આવશ્યક બને છે.

7.2.5 રાજ્યની ભૂમિકા (Role of State) :

મિત્રો, જે. એસ. મિલ એડમ સ્મિથની જેમ સ્વૈરવિહારી ઉદ્દેશો (Laissez - Faire) નીતિના પ્રખર હિમાયતી હતા. તેઓ આર્થિક બાબતોમાં રાજ્યની ન્યૂનતમ ભૂમિકાના આગ્રહી હતા. મિલ મુક્ત વેપારની તરફેણ અને સંરક્ષણવાદની વિરુદ્ધમાં મત ધરાવતા હતા. તેમણે માત્ર બાળ ઉદ્યોગો માટે જ સંરક્ષણ સૂચવ્યું હતું. તેમના મતે સરકાર શૈક્ષણિક સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરાવીને નાગરિકોને સભ્ય બનાવવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. તેઓ માનતા કે શિક્ષણ પરોક્ષ રીતે આર્થિક વૃદ્ધિમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

7.2.6 સ્થિર અવસ્થા (The Stationary State) :

મિલ જણાવે છે કે અર્થતંત્રની સ્થિર અવસ્થા એ એવો તબક્કો છે કે જ્યાં વસ્તી અથવા મૂડીના જથ્થામાં કોઈ વધારો થઈ શકતો નથી. અહીં નફો ન્યૂનતમ બને છે. જોકે, લોકોની જીવન શૈલીમાં સુધારો થાય છે અને ટેકનિકલ પ્રગતિના પરિણામે તેમનું જીવનધોરણ ઊંચું જાય છે. મિલના મતે અર્થતંત્ર માટે સ્થિર અવસ્થા અનિવાર્ય છે. આથી તેઓ અર્થતંત્રની સ્થિર અવસ્થાને સમર્થન આપે છે કારણકે, સ્થિર અવસ્થાના પરિણામે આવકની વહેંચણીમાં સુધારો થાય છે અને શ્રમની આવકમાં કરકસરની ટેવ અને શિક્ષણ દ્વારા વધારો થાય છે.

● તમારી પ્રગતિ ચકાસો - (ક)

1. જે.એસ.મિલના મતે આર્થિક વિકાસ એ કોનું ઉત્પાદન વિધેય છે ?

.....

2. ઉત્પાદકીય વપરાશ એટલે શું?

.....

3. મિલના આર્થિક વિકાસના સિદ્ધાંતમાં કયા ઘટકો મહત્વના છે?

.....

4. વેતનદર નિર્ધારિત કરતાં પરિબલો કયા છે?

.....

5. બચત એટલે શું?

.....

6. આર્થિક વિકાસમાં રાજ્યની ભૂમિકા વર્ણવો.

.....

7. સ્થિર અવસ્થા એટલે શું?

.....

● ખાલી જગ્યા પૂરો.

1. મિલના મતે..... અનેઉત્પાદનના મૂળભૂત સાધનો છે.

2. જે.એસ.મિલ..... ના વસ્તીના સિદ્ધાંતમાં માનનારા હતા.

3. ચીજવસ્તુઓના વપરાશમાં વધારો થતાં..... માં ઘટાડો થાય છે.

4.માં વધારો થતા મૂડીસંચયના દરમાં વધારો થાય છે.

5. મિલ..... ની તરફેણમાં હતા.

6. સ્થિર અવસ્થામાં નફો..... હોય છે.

- નીચેના વિધાનો ખરા છે કે ખોટા તે લખો.
- 1. રાષ્ટ્રની સંપત્તિ શ્રમ-દળ કરતાં ઉત્પાદનમાં વધુ ઝડપી વધારો લાવે છે.
- 2. જમીનનો પુરવઠો અને તેની ઉત્પાદકતા અમર્યાદિત હોય છે.
- 3. ઝડપી વિકાસ સાધવા માટે વસ્તી વૃદ્ધિ આવશ્યક છે.
- 4. મૂડીરોકાણમાં વધારો થતાં શ્રમની માંગમાં વધારો થાય છે.
- 5. શ્રમ-ખર્ચ અને નફાના દર વચ્ચે સીધો સંબંધ છે.
- વૈકલ્પિક પ્રશ્નો (MCQ);
- 1. બિન-ઉત્પાદકીય વપરાશથી સમાજની ઉત્પાદકતામાં વધારો થાય છે.
(અ) સાચું (બ) ખોટું (ક) એક પણ નહિ
- 2. વસ્તી વૃદ્ધિનું વલણ જીવનનિર્વાહના સાધનોની વૃદ્ધિ કરતાં કેવું હોય છે?
(અ) વધુ ઝડપી (બ) વધુ ધીમું (ક) એક પણ નહિ
- 3. કૃષિક્ષેત્રે કયો નિયમ પ્રવર્તતો હોય છે?
(અ) વધતા વળતર (બ) સપ્રમાણ વળતર(ક) ઘટતા વળતર
- 4. મૂડીસંચયનો આધાર શેના પર રહેલો છે?
(અ) બચત દ્વારા રચાયેલ ભંડોળ ના કદ
(બ) બચત કરવાની શક્તિ અને વૃત્તિ
(ક) (અ) અને (બ) બંને

7.3 શુમ્પીટરનો આર્થિક વિકાસનો સિદ્ધાંત :

(Schumpeter theory of economic Development)

મિત્રો, પ્રોફેસર જોસેફ એલોઈ શુમ્પીટર એક પ્રખર અર્થશાસ્ત્રી હોવાની સાથે અન્ય અનેક વિષયોમાં પણ ઊંડો રસ ધરાવતા હતા. આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં ઉદભવતા મૂળભૂત પ્રશ્નોની વિષદ છણાવટ કરવામાં તેઓ ઊંડો રસ ધરાવતા હતા. 1911 માં જર્મન ભાષામાં પ્રકાશિત થયેલ તેમના પુસ્તક 'The Theory of Economic Development' માં તેમના આર્થિક વિકાસ અંગેના વિચારો સૌ પ્રથમ રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા, 1934 માં આ પુસ્તકની અંગ્રેજી આવૃત્તિ પ્રકાશિત થઈ હતી. 1939 માં તેમનું બીજું પુસ્તક 'Business Cycles' પ્રકાશિત થયું જેમાં તેમણે આર્થિક વિકાસના સિદ્ધાંતને વધુ વૈજ્ઞાનિક રીતે અને વિસ્તારથી રજૂ કર્યો હતો. વૈચારિક દ્રષ્ટિએ તેઓ પ્રશિષ્ટ અને નવપ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓ કરતાં ભિન્નતા ધરાવતાં હતા. શુમ્પીટરે મૂડીવાદી સમાજ અંગે આશાવાદી વલણ રજૂ કર્યું હતું. તેમના મતે આર્થિક વિકાસ એ આખી સામાજિક ઘટનાઓનો એક ભાગ છે. તેમણે કહ્યું હતું કે, મૂડીવાદમાં વાસ્તવિક આવકમાં સતત વધારો થતો રહે છે, જો કે તેમાં કામચલાઉ આરોહ-અવરોહ આવતા રહેતા હોય છે. તેમના મતે જે રીતે ઘટતી પેદાશનો નિયમ કે માલ્યસનો વસ્તીનો સિદ્ધાંત આર્થિક પ્રગતિ માટે અવરોધરૂપ બની શકતો નથી તેજ રીતે મૂડી-રોકાણની તકોનો અભાવ અથવા સામાજિક જડતાઓ મૂડીવાદના વિકાસને અવરોધી શકતી નથી. આમ છતાં તેઓ જણાવે છે કે મૂડીવાદની સફળતા જ સામાજિક સંસ્થાઓ અને વલણોમાં પરિવર્તન લાવે છે, જે મૂડીવાદને તેના અંત

તરફ દોરી જાય છે. આમ, શુમ્પીટરનો આર્થિક વિકાસ પ્રત્યેનો અભિગમ કાર્લ માર્ક્સને ઘણોજ મળતો આવે છે. તેમ છતાં બંને અર્થશાસ્ત્રીઓના વિશ્લેષણો તથા વિભાવાનાઓમાં ઘણી ભિન્નતા જોવા મળે છે.

મિત્રો, તો ચાલો હવે આપણે આર્થિક વિકાસના સિદ્ધાંતના અભ્યાસ પરથી ફલિતાર્થ થતા કેટલાક મુખ્ય મુદ્દાઓનો વિગતે સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

7.3.1 આર્થિક જીવનનો ચક્રિય પ્રવાહ (Circular Flow of economic Life) :

આર્થિક જીવનનો ચક્રિય પ્રવાહ શુમ્પીટરના વિશ્લેષણનું એક મહત્વનું અંગ છે કે જ્યાંથી આર્થિક વિકાસની આખી પ્રક્રિયાનો આરંભ થાય છે. ચક્રિય પ્રવાહ એ એવા અર્થતંત્રની વિભાવના છે કે જેમાં લાંબાગાળાની સામાન્ય સમતુલા પ્રવર્તતી હોય. જો લાંબાગાળાની સામાન્ય સમતુલા પ્રવર્તતી હોય તો આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને લીધે થતું કુલ ઉત્પાદન સતત સ્થિર દરે થયા કરતું હોય છે, કારણકે અર્થતંત્રમાં તમામ પરિબલો સ્થિર રહે છે. તેમાં સહેજ પણ પરિવર્તન થતું નથી. પરંતુ સમય સાથે તમામ પ્રક્રિયાઓનું પુનરાવર્તન થાય છે. આમ, ચક્રિય પ્રવાહ અન્વયે અર્થતંત્ર સ્થિર સમતુલાની અવસ્થામાં હોય છે. જેની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ નીચે મુજબ છે.

- તમામ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનું વર્ષોવર્ષ પુનરાવર્તન થતું હોવાથી આર્થિક જીવનનો ચક્રિય પ્રવાહ સમયની સાથે બદલાયા વિના એની એ જ દિશામાં વધા કરે છે.
- આર્થિક પ્રવૃત્તિ કરનારાઓ પૈકી પેઢી એ ઉત્પાદનનો એકમ છે જ્યારે કુટુંબ એ ઉપભોગ(વપરાશ) નું એકમ છે.
- બધા જ ઉત્પાદકો તેમની પેદાશોની માંગ અંગે પૂરી માહિતી ધરાવતા હોય છે આથી તેઓ માંગને અનુરૂપ પુરવઠામાં ફેરફારો કરી શકે છે. પરિણામે સમયના પ્રત્યેક બિંદુએ માંગ અને પુરવઠો સમતુલામાં હોય છે.
- અર્થતંત્રમાં અન્ય કોઈ પણ પ્રકારની અનિશ્ચિતતાનો અભાવ હોવાથી ઉત્પાદનનું ઈષ્ટતમ પ્રમાણ હોય છે.
- અર્થતંત્રમાં પ્રત્યેક પેઢી પૂર્ણહરીફાઈવાળી લાંબાગાળાની સમતુલામાં કામ કરતી હોય છે. અર્થાત દરેક પેઢી માટે સરેરાશ આવક - સરેરાશ ખર્ચ.
- પ્રત્યેક ઉત્પાદનના સાધનને તેની સીમાન્ત પેદાશ જેટલું વળતર ચુકવવામાં આવતું હોય છે.
- અહી મુલ્ય = સરેરાશ ખર્ચ = સીમાન્ત ખર્ચ હોય છે. એટલે એમ કહી શકાય કે, ચક્રિય પ્રવાહમાં રહેતું અર્થતંત્ર વિશેષ નફો કમાવવાની કોઈ તક પૂરી પાડતું નથી, કારણકે ચક્રિય પ્રવાહમાં કોઈપણ તક બાકી રહેતી નથી. પરિણામે વ્યાજનો દર શૂન્ય થવાનું વલણ બતાવે છે. તથા ઉત્પાદનના સાધનોની અનૈચ્છિક બેકારી હોતી નથી.

7.3.2 આર્થિક વિકાસ: એક અસતત પ્રક્રિયા (Economic Development: A Discontinuous Process):

વિકાસ અને વૃદ્ધિ બંનેને શુમ્પીટરના સૈદ્ધાંતિક માળખામાં આર્થિક જીવનના ચક્રિય પ્રવાહમાં થતા ફેરફારોના સંદર્ભમાં જોવામાં આવ્યા છે. એટલેકે વિકાસ અને વૃદ્ધિ વચ્ચેનો તફાવત પણ ચક્રિય પ્રવાહમાં થતા ફેરફારોના પ્રકાર ઉપર જ આધાર રાખે છે. આમ, શુમ્પીટર વિકાસની પ્રક્રિયાને આર્થિક જીવનના ચક્રિય પ્રવાહમાં અસતત વિક્ષેપ પાડનાર પરિબળ તરીકે ઓળખાવે છે. તેમના મત મુજબ આર્થિક વિકાસના લીધે જ્યારે ચક્રિય પ્રવાહમાં આકસ્મિક, આંતરિક, સ્વયંસ્કૃરિત અને અસતત પરિવર્તનો થાય છે, ત્યારે સ્થિર સમતુલાવાળા આર્થિક જીવનના ચક્રિય પ્રવાહમાં ભંગાણ પડે છે. આ પરિવર્તનોના કારણે અર્થતંત્ર તેની જૂની સમતુલાની એક અવસ્થામાંથી વિચલિત થાય છે અને સમતુલાની બીજી અવસ્થા મેળવે છે. શુમ્પીટરના શબ્દોમાં કહીએ તો, “આર્થિક વિકાસ એ ચક્રિય પ્રવાહોની દિશામાં આકસ્મિક અને અસતત પરિવર્તન અથવા સમતુલામાં ભંગાણ છે, જે અગાઉની સમતુલાની અવસ્થામાં કાયમી ફેરફાર લાવી નવી સમતુલા સ્થાપે છે.” આવા આર્થિક પરિવર્તનોના લીધે ચક્રિય પ્રવાહમાં વિક્ષેપ પડે છે અને વિકાસની પ્રક્રિયાનો પ્રારંભ થાય છે. વિકાસની પ્રક્રિયા ધીમી અને સંવાદી છે તેવો મત ધરાવતી નવતપ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓની વિચારધારાનો તેઓ સમર્થન કરતાં નથી. તેમના મત મુજબ આર્થિક વિકાસ અનિવાર્ય રીતે તેજ-મંદીના વલણો સાથે સંકળાયેલો હોય છે. તેમણે આર્થિક વિકાસને એક અસતત ટેકનોલોજીકલ પરિવર્તનોની પ્રક્રિયા તરીકે વર્ણવી છે.

7.3.3 નવપ્રવર્તનોનું મહત્વ (Importance of Innovations):

શુમ્પીટરના મતે વિકાસ વગર નફો શક્ય નથી અને નફા વગર વિકાસ શક્ય નથી. આ એક વિષયક છે જેને તોડવું અત્યંત આવશ્યક છે. આથી શુમ્પીટર તેમના આર્થિક વિકાસના સિદ્ધાંતમાં નવપ્રવર્તનોને વિશેષ મહત્વ આપે છે. તેમના મતે આર્થિક વિકાસ એ મૂળભૂત રીતે નવપ્રવર્તનોનું પરિણામ છે. ચક્રિય પ્રવાહમાં થતા ટેકનોલોજીના આકસ્મિક, આંતરિક, સ્વયંસ્કૃરિત અને અસતત પરિવર્તનોને શુમ્પીટર નવપ્રવર્તન તરીકે ઓળખાવે છે. આર્થિક વિકાસ અને નવપ્રવર્તનને શુમ્પીટર એકબીજાના પૂરક ગણાવે છે. નવપ્રવર્તન(નવીન ઉપક્રમ) એટલે માત્ર શોધખોળ કે આવિષ્કાર જ નહિ, પરંતુ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના વિકાસને લીધે ઉત્પાદન ક્ષેત્રે, શોધાયેલી નવી પદ્ધતિઓ અને રીત-રસમોનો આર્થિક રીતે વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરતી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો શુમ્પીટરના જણાવ્યાનુસાર શોધખોળ કે ટેકનોલોજીનો ગમે તેટલો વિકાસ થાય, પરંતુ જો તેને આર્થિક રીતે વ્યવહારમાં ન મુકવામાં આવે તો તેને નવપ્રવર્તન કહી શકાય નહિ. શુમ્પીટરના માટે નીચે જણાવેલ ઘટના બને ત્યારે નવપ્રવર્તન થયો કહેવાય:

- નવી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરવું.
- ઉત્પાદનની નવી પદ્ધતિ અમલમાં મુકવી.
- નવા બજારોની શોધ થવી.
- કાચા માલના નવા પ્રાપ્તિસ્થાનોની શોધ થવી.

- કોઈ પણ ઉદ્યોગના વ્યવસ્થાતંત્રમાં કે પછી વેપારી સંગઠનના પ્રકારમાં પરિવર્તન થવું.

આ નવ પ્રવર્તનો દ્વારા નિયોજક ઉત્પાદનના માળખામાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તનો કરી આર્થિક વિકાસ માટેની ભૂમિકા તૈયાર કરે છે. નવપ્રવર્તનના પરિણામે ઉત્પાદનના સાધનોમાં, ઉત્પાદન પદ્ધતિમાં તેમજ સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક માળખામાં પરિવર્તન થવાથી ચક્રિય પ્રવાહનું છેદન થાય છે અને આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાનો પ્રારંભ થાય છે.

7.3.4 નિયોજક ની ભૂમિકા (Role of Entrepreneur) :

નવપ્રવર્તન એ તંત્રની બહારથી આવતું પરિબળ નથી, પરંતુ તંત્રમાંથી આંતરિક રીતેજ ઉપસ્થિત થતું એક પરિબળ છે. આથી નવપ્રવર્તનને અમલમાં મુકવો પડે છે અને તેનો અમલ કરવા માટે એક પ્રતિનિધિની જરૂર પડે છે. આ પ્રતિનિધિ કે જે નવપ્રવર્તનને અમલમાં મુકવાનું કાર્ય કરે છે તેને શુમ્પીટર નિયોજક તરીકે ઓળખાવે છે. શુમ્પીટરે રજૂ કરેલ વિકાસની પ્રક્રિયાના વિશ્લેષણમાં નિયોજકને સૌથી મહત્વનું પાત્ર છે અને તે કેન્દ્રવર્તી સ્થાન ધરાવે છે. કારણકે, તે વિકાસની પ્રક્રિયાની શરૂઆત કરી તેને આગળ ધપાવે છે. આમ, આર્થિક વિકાસનો મુખ્ય સુત્રધાર નિયોજક છે, જે નફો પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી નવપ્રવર્તન હાથ ધરે છે. આમ, શુમ્પીટરના મોડેલમાં અર્થતંત્રમાં નવપ્રવર્તનો દ્વારા ચક્રિય પ્રવાહને ભેદીને આર્થિક વિકાસની શરૂઆત કરવાની તમામ જવાબદારી નિયોજક ઉપર હોય છે. નિયોજકને નવી શોધખોળોનો વ્યવહારમાં અમલ કરનાર વ્યક્તિ છે જે ચક્રિય પ્રવાહમાં વિવિધ પરિવર્તનો લાવીને આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં મહત્વનો ફાળો આપે છે. શુમ્પીટર નિયોજકને વિકાસના મુખ્ય પ્રેરક સ્ત્રોત, અધુનીકરણના સર્જક, ઉત્પાદન પદ્ધતિમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન લાવનાર તેમજ બજારના વિસ્તારમાં વધારો કરનાર તરીકે ઓળખાવે છે. આધુનિક આર્થિક જગત જોખમો અને અનિશ્ચિતતાઓથી ભરપૂર છે જેને નિયોજિત કરવાનું કાર્ય નિયોજક દ્વારા કરવામાં આવતું હોય છે. નિયોજકને આ કાર્યમાં નીચે જણાવ્યાનુસાર ત્રણ પરિબળો પ્રેરિત કરતાં હોય છે:

- પોતાનું એક ખાનગી વેપારી સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો સંકલ્પ
- પોતાની શ્રેષ્ઠતા પુરવાર કરવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા
- અમુક વસ્તુનું સર્જન કર્યાનો અથવા કરાવડાવ્યાનો આનંદ

નિયોજકને તેના કાર્યો કરવા માટે મુખ્યત્વે ટેકનિકલ જ્ઞાન અને નાણાકીય સાધનોની જરૂરિયાત રહેતી હોય છે.

7.3.4.1 નિયોજકના પ્રકાર (Types of Entrepreneur) :

શુમ્પીટરના મતે નિયોજક નીચે મુજબ જુદા-જુદા પ્રકારના હોઈ શકે છે:

a. અનુભવમૂલક નિયોજક (Empirical Entrepreneur) :

જે નિયોજક વ્યક્તિલક્ષી હોય, વધુ નફો આપનાર પરંપરાગત ઉદ્યોગ અપનાવે તથા પરંપરાગત નિયમોને જડ રીતે વળગી રહેતો હોય તેને અનુભવમૂલક નિયોજક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ પ્રકારના

નિયોજકો પ્રણાલિકાગત ઉત્પાદન વ્યવસ્થાને અનુસરનાર હોય છે. તેઓ સ્વતંત્ર રીતે જોખમ અને અનિશ્ચિતતા ઉઠાવીને કોઈ પણ ઔદ્યોગિક એકમ સ્થાપવાનું સાહસ કરી શકતા નથી.

b. જ્ઞાનમૂલક નિયોજક (Cognitive Entrepreneur) :

જે નિયોજક બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતો હોય, દીર્ઘ દ્રષ્ટિવાળો અને સ્વતંત્ર નીતિ ઘડનાર હોય તેને જ્ઞાનમૂલક નિયોજક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ પ્રકારનો નિયોજક અદ્યતન ટેકનોલોજીથી વાકેફ હોય છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ જુદા જુદા વિષયના નિષ્ણાતો, સલાહકારો તથા ટેકનિશિયનોની સલાહ-સૂચનો અનુસાર પરંપરાગત માર્ગના બદલે વૈજ્ઞાનિક અભિગમ અપનાવે છે અને નવપ્રવર્તનોને અમલમાં મુકે છે.

c. તાર્કિક નિયોજક (Rational Entrepreneur) :

જે નિયોજક જુદા-જુદા ઉદ્યોગો કે વ્યવસાયોના ઉદભવતા પરિણામોથી વાકેફ હોય અને તેના અનુરૂપ તાર્કિક વિચારણા કરી યોગ્ય વ્યવસાય કે ઉદ્યોગની પસંદગી કરે છે તેને તાર્કિક નિયોજક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત શુમ્પીટર ઉદ્યોગોમાં પરિવર્તનો સ્વીકારવાની તત્પરતાના આધારે નીયોજકના અન્ય ચાર પ્રકાર જણાવે છે.

- i. નવી ઉત્પાદન પદ્ધતિ અપનાવનાર નિયોજકો
- ii. અનુસરણ કરનારા નિયોજકો
- iii. સાવચેતી રાખનારા નિયોજકો
- iv. આળસુ નિયોજકો

7.3.5 બેંક શાખનું મહત્વ (Importance of Bank Credit) :

પ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓએ તેમના વૃદ્ધિ મોડેલમાં ચાલુ આવકમાંથી થતી બચતને મહત્વના પરિબળ તરીકે વર્ણવી હતી. પરંતુ શુમ્પીટર તેમના આર્થિક વિશ્લેષણમાં બેંક-શાખને વિશેષ મહત્વ આપે છે. શુમ્પીટરના મતે ચાલુ આવકમાંથી જે બચતો થાય છે તે નવપ્રવર્તનોની યોજનાઓ માટે પૂરતા પ્રમાણમાં હોતી નથી. આથી, આ ખાધ બેંક શાખ દ્વારા દૂર કરી શકાય છે. આમ, નિયોજક બેંક શાખ દ્વારા નવપ્રવર્તનોનો અમલ કરે છે. જેના પરિણામે ચક્રિય પ્રવાહમાં સમગ્ર રીતે મૂળભૂત તથા ગુણાત્મક પરિવર્તનો જોવા મળે છે. જોકે, મૂડીરોકાણની આ પ્રક્રિયાના પરિણામે ટૂંકાગાળામાં ફુગાવાને વેગ મળે છે. પરંતુ સમય જતાં નવપ્રવર્તન સફળ થાય છે અને નિયોજકને નવી આવક મળે છે, જેમાંથી તે બેંક લોન પરત કરે છે. પરિણામે અર્થતંત્રમાં ફુગાવાની અસરો ઓછી થવા માંડે છે. આમ, શુમ્પીટરના મતે શાખસર્જન દ્વારા મૂડીરોકાણની પ્રક્રિયાને વેગ મળે છે. આથી શાખસર્જનને આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાના અંતર્ગત ભાગ તરીકે માનવામાં આવે છે. આમ, ફરજિયાત બચતોને શુમ્પીટરના આર્થિક વિકાસના સિદ્ધાંતમાં મૂડીસંચયના એક અગત્યના સાધન તરીકે ગણવામાં આવે છે. બેંક શાખ દ્વારા મૂડીરોકાણમાં વધારો થાય છે પરિણામે મૂડીયુક્ત વસ્તુઓની માંગમાં વધારો થાય

છે. તેથી, વપરાશી વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાંથી સાધનો ખસેડીને મૂડીયુક્ત વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં રોકવામાં આવે છે. પરિણામે અર્થતંત્રને વધુ બચત કરવાની ફરજ પડે છે.

7.3.3.6 મૂડીવાદના વિકાસની ચક્રિય પ્રક્રિયા (The Cyclical Process of Capitalist Development) :

મૂડીવાદી સમાજનું વર્તમાન સ્વરૂપ ભૂતકાળમાં થયેલા વિકાસની પ્રક્રિયાનું પરિણામ છે. શુમ્પીટર મૂડીવાદી સમાજના શરૂઆતના તબક્કાઓની વિગતવાર ચર્ચા કરે છે કે જેમાં મૂડીવાદ પૂર્ણ રીતે પરિપક્વ થયો ના હોય.

7.3.6.1 નિયોજક દ્વારા અપનાવેલ નવપ્રવર્તન/વિકાસની પ્રાથમિક લહર (Primary Wave) :

શુમ્પીટરના મતે મૂડીવાદી સમાજમાં વિકાસની પ્રક્રિયાની શરૂઆતમાં અર્થતંત્ર સ્થિર સમતુલાની અવસ્થામાં હોય છે. આ સ્થિતિમાં અર્થતંત્રમાં ચોખ્ખું મૂડીરોકાણ થતું નથી તથા વસ્તીવૃદ્ધિ પણ થતી નથી અને અર્થતંત્રમાં પૂર્ણરોજગારી પ્રવર્તતી હોય છે. તમામ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનું વર્ષોવર્ષ પુનરાવર્તન થયા કરે છે. આમ, આર્થિક જીવનના ચક્રિય પ્રવાહ અન્વયે અર્થતંત્ર સ્થિર સમતુલાની અવસ્થામાં હોય છે. પરંતુ વિકાસની પ્રક્રિયા અન્વયે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓના આ ચક્રિય પ્રવાહમાં સ્વયંસ્ફુરિત અને અસતત પરિવર્તનો થાય છે. જેના પરિણામે પ્રવર્તમાન સમતુલામાં ભંગાણ પડે છે અને નવી સમતુલા અસ્તિત્વમાં આવે છે. મૂડીવાદી અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદનના સાધનોના નવા અને વધુ ઈષ્ટતમ સંયોજન માટેની હંમેશા વિશાળ તકો રહેલી હોય છે. નિયોજકો નફાની આવી તકોનો લાભ લેવા માટે નવપ્રવર્તન કરે છે. અમુક નિયોજકો દ્વારા કરવામાં આવેલી આ પ્રકારની પહેલનું અન્ય નિયોજકો પણ મોટી સંખ્યામાં અનુકરણ કરે છે. જેના પરિણામે ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા ઝડપી બને છે અને ઉત્પાદનના સાધનોની માંગમાં વધારો થાય છે. તેથી ઉત્પાદનના સાધનોની કિંમતમાં પણ વધારો જોવા મળે છે. આમ, ઉત્પાદનના સાધનોના ભાવો અને નિયોજકોની નાણાકીય આવકમાં વધારો થતા અર્થતંત્ર આર્થિક પ્રવૃત્તિઓથી ધમધમી ઉઠે છે અને ચારેબાજુ આશાસ્પદ વાતાવરણ સર્જાય છે. શુમ્પીટર આ પ્રકારની અર્થતંત્રની આર્થિક ચેતના' ને નિયોજક દ્વારા અપનાવેલ નવપ્રવર્તન અથવા વિકાસની પ્રથમ લહર(શવંળાધાય, 1/809) તરીકે ઓળખાવે છે.

7.3.6.2 વિકાસની બીજી લહર (Secoodary Wave) / સમૃદ્ધિ (Prosperity):

વિકાસની પ્રાથમિક લહરના પરિણામે અર્થતંત્રમાં પ્રવર્તતા આશાસ્પદ વાતાવરણના લીધે તેજની અવસ્થાને વધુ પ્રોત્સાહન મળે છે. વૈતન, વ્યાજ અને નફામાં સતત વધારો થવાના લીધે ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિનો વ્યાપ વધવા માંડે છે. જેથી સદ્દાકીય પ્રવૃત્તિને વેગ મળે છે. મોટાભાગના લોકો માનવા લાગે છે કે, ભાવવધારો કે આવકવધારો સતત ચાલુ રહેશે. તેથી તેઓ બેકો પાસેથી વધુને વધુ ધિરાણ લેવા લાગે છે. બેકો દ્વારા નવપ્રવર્તકો તેમજ સદ્દાખોરોને ધિરાણ પૂરું પાડવામાં આવે છે. અને આ રીતે વિકાસની આ 'બીજી લહર' (ડલ્લભાતદાન/ ૫૪૫૮) પ્રાથમિક લહર પર છવાઈ જાય છે, જેને શુમ્પીટર "સમૃદ્ધિ'(9054913/) તરીકે ઓળખાવે છે.

7.3.6.3 રચનાત્મક વિનાશની પ્રક્રિયા (Process of Creative Destruction) :

અર્થતંત્રમાં વિસ્તરણની ઉપર્યુક્ત પ્રક્રિયા કેટલાક સમય સુધી ચાલુ રહે છે અને ત્યારબાદ અચાનક અર્થતંત્રમાં અધોગામી વલણની શરૂઆત થાય છે. બજારમાં નવી પેઢીઓ અને નવી વસ્તુઓના આગમનથી હરીફાઈમાં દિન-પ્રતિદિન વધારો થતો જાય છે. પરિણામે જૂની પેઢીઓ અને જૂની વસ્તુઓ આ હરીફાઈમાં ટકી શકતી નથી અને બજારમાંથી ધીમે ધીમે દૂર થવા લાગે છે. વાસ્તવમાં જોઈએ તો અહીંથી જ ‘રચનાત્મક વિનાશની પ્રક્રિયા’ (Process of Creative Destruction) શરૂ થાય છે.

7.3.6.4 મંદકાલીન વ્યાપાર (Business Depression) :

રચનાત્મક વિનાશની પ્રક્રિયાના પરિણામે નવી પેઢીઓ અને નવી પેદાશોનું પ્રમાણ બજારમાં વધતું જાય છે અને જૂની પેઢીઓનું કદ સંકોચાતું જાય છે. આ જૂની પેઢીઓ નાદારી જાહેર કરવાની પરિસ્થિતિમાં મૂકાતી જાય છે. બીજી બાજુ, નવપ્રવર્તનની સફળતાના કારણે નિયોજકોના નફામાં વધારો થતો જાય છે. આ વધેલા નફામાંથી જ્યારે નિયોજકો બેન્ક લોન પરત કરે છે ત્યારે અર્થતંત્રમાં નાણા સંકોચનની પ્રક્રિયાની શરૂઆત થાય છે. અર્થતંત્રમાં નાણાનો પુરવઠો ઘટતાં વસ્તુના ભાવોમાં ઘટાડો થવા લાગે છે. પરિણામે ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થાય છે. આ બધાના પરિણામે અર્થતંત્રમાં જોખમ અને અનિશ્ચિતતાનું પ્રમાણ વધવા લાગે છે. જે નિયોજકોની સાહસવૃત્તિ અને નવપ્રવર્તનની વૃત્તિને ધીરે ધીરે મંદ કરે છે અને અંતે તે સમાપ્ત થઈ જાય છે. જેથી શાખનું માળખું તૂટી જાય છે અને અર્થતંત્ર મંદીની ખીણમાં ધકેલાઈ જાય છે. આને શુમ્પીટર ‘મંદકાલીન વ્યાપાર’ (Business Depression) તરીકે ઓળખાવે છે.

7.3.6.5 નિયોજક અને આર્થિક વિકાસ (Entrepreneurship and Economic Development) :

મંદીમાં સપડાયેલ અર્થતંત્ર પુનઃ નવી સમતુલા તરફ ગતિ કરે છે. મંદીના સમયમાં નાદાર થયેલી કેટલીક પેઢીઓ અન્ય પેઢીઓના વિસ્તરણનો માર્ગ મોકળો કરે છે. એટલેકે, મંદીના સમયમાં સમતુલાની આજુબાજુના બિંદુએ ફરીથી મૂડીરોકાણની પ્રક્રિયા શરૂ થાય છે. અને સુધારણાની સ્વાભાવિક શક્તિઓ અર્થતંત્રને પુનઃજીવિત કરે છે. કેટલાક નિયોજકો અર્થતંત્રમાં ફરીથી નવપ્રવર્તનો અપનાવવા લાગે છે અને અન્ય નિયોજકો તેનું અનુકરણ કરે છે. આમ થવાથી બેન્કોની શાખ સર્જનની પ્રવૃત્તિનો વિસ્તાર થવા લાગે છે અને અર્થતંત્રમાં તેજની પરિસ્થિતિ શરૂ થાય છે. આમ, શુમ્પીટરના મતે આર્થિક વિકાસની સમગ્ર પ્રક્રિયામાં નિયોજક મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. વિકાસની પ્રક્રિયા ચક્રિય સ્વરૂપની હોવા છતાં મૂડીવાદી સમાજમાં લાંબાગાળાની વૃદ્ધિ અન્વયે માથાદીઠ આવક અને ઉત્પાદનમાં વધારો થતો રહે છે.

શુમ્પીટરના જણાવ્યા અનુસાર ટેકનોલોજીના વિકાસની શક્યતાઓ અનંત અને અગણિત હોય છે. તેથી નવપ્રવર્તનોને ઘટતા મળતરનો નિયમ લાગું પડતો નથી. આમ, નવપ્રવર્તનોનો કોઈ અંત હોતો નથી. અર્થતંત્રમાં સમય સાથે અમુક ચોક્કસ દરે નવપ્રવર્તનો થયાજ કરે છે. આમ, શુમ્પીટર સ્થાયી પરિસ્થિતિને વિકાસના

છેલ્લા તબક્કા તરીકે જોતા નથી, પરંતુ આર્થિક વિકાસના માર્ગમાં ટૂંકાગાળા માટે ઊભી થતી મંદી, સ્થિરતા કે ચક્રિય પ્રવાહની સ્થિતિ તરીકે જુએ છે. તેઓ સ્થગિતતાની શક્યતાઓને સદંતર નકારી કાઢે છે. આથી, તેઓ મૂડીવાદી અર્થવ્યવસ્થામાં વિકાસની પ્રક્રિયા ચાલુ રહેવા અંગે નિરાશાવાદી નથી.

7.3.7 મૂડીવાદના અંતની પ્રક્રિયા (Process of the End of Capitalism) :

કાર્લ માર્ક્સ અને શુમ્પીટરના મૂડીવાદ અંગેના વિચારોમાં ઘણી સામ્યતા જોવા મળે છે. શુમ્પીટર પણ કાર્લ માર્ક્સની જેમ માનતા હતા કે મૂડીવાદનો અંત સુનિશ્ચિત છે અને તેની સફળતા એ જ તેના અંતનું કારણ છે. મૂડીવાદ સ્વયં પોતેજ પોતાના વિનાશના બીજ વાવે છે અને છેલ્લે તેનો અસ્ત થવા પામે છે. શુમ્પીટરના મતે સંસ્થાકીય મર્યાદાઓ મૂડીવાદના પતનનું કારણ બને છે, ન કે આર્થિક મર્યાદાઓ. મૂડીવાદી સમાજના વિકાસને આડે આવતા કોઈ શુદ્ધ આર્થિક અવરોધો નથી અને તેથી મૂડીવાદ આર્થિક નિષ્ફળતાઓના ભારને લીધે તૂટી પડશે નહિ, પરંતુ સંસ્થાકીય માળખું જ તેનું રક્ષા કવચ છે એ જ મૂડીવાદની વધુ પડતી સફળતાથી વિઘટિત થઈ તેના પતનનું કારણ બનશે અને તેના સ્થાને સમાજવાદ સ્થપાશે. શુમ્પીટરે પોતાના આ અભિપ્રાય માટે અનેક કારણો આપ્યા છે, જે પૈકી કેટલાક મહત્વના કારણો નીચે મુજબ છે:

- નીયોજકના કાર્યના મહત્વનો અંત
- મૂડીવાદ સમાજના સંસ્થાકીય માળખાનું વિઘટન
- મૂડીવાદના રક્ષણાત્મક રાજકીય માળખાનો વિનાશ
- બુર્જવા પરિવારનું વિઘટન તદ્દુપરાંત બુદ્ધિવાદી વર્ગનો ઉદય

વ્યક્તિગત સંપર્ક સાધવાની સ્વતંત્રતા, કામદાર મંડળનો ઉદય વગેરે પરિબળો પણ મૂડીવાદનો અંત લાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

7.4 શુમ્પીટરના સિદ્ધાંતની મર્યાદાઓ/ટીકાઓ :

શુમ્પીટરે રજૂ કરેલ આર્થિક વૃદ્ધિના મોડેલમાં નિયોજકો અને નવપ્રવર્તનોને વિશેષ મહત્વ આપી વ્યવહારિક દ્રષ્ટિકોણ અપનાવ્યો છે. આ દ્રષ્ટીએ તેમનું વિશ્લેષણ વધુ વાસ્તવિક જણાય છે. મેયર અને બાલ્ડવીનના મતે શુમ્પીટરનો સિદ્ધાંત એડમ સ્મિથ, મિલ, માર્શલ, કાર્લ માર્ક્સ અને કેઈન્સ જેવા મહાન અર્થશાસ્ત્રીઓના સિદ્ધાંતો જેટલું જ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. તેમાં રહેલ સુંદર તર્કની પાછળ મહાન સૈદ્ધાંતિક દ્રષ્ટિકોણ રહેલો છે. શુમ્પીટર દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલ આર્થિક વૃદ્ધિનું વિશ્લેષણ પ્રશંસનીય હોવા છતાં તેની પણ કેટલીક મર્યાદાઓ છે જે નીચે મુજબ છે:

a. નવપ્રવર્તનને વિશેષ મહત્વ:

શુમ્પીટર આર્થિક વિકાસ માટે નવપ્રવર્તનોને વિશેષ મહત્વ આપે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં આર્થિક વિકાસ એ નવપ્રવર્તન ઉપરાંત અન્ય અનેક આર્થિક અને સામાજિક પરિબળો ઉપર પણ આધાર રાખે છે. આમ, આર્થિક વિકાસ માટેનું મુખ્ય કારણ એ નવપ્રવર્તન છે તેમ કહી શકાય નહિ.

b. નિયોજક નવપ્રવર્તન કરે છે:

શુમ્પીટરના મતે નવપ્રવર્તનનું કાર્ય માત્ર નિયોજકો દ્વારા હાથ ધરવામાં આવે છે. પરંતુ આધુનિક સમયમાં મોટી કંપનીઓ દ્વારા પણ આવિષ્કાર અને નવપ્રવર્તનો કરવામાં આવે છે જે તેમની ધંધાકીય પ્રવૃત્તિના એક ભાગ તરીકે ગણવામાં આવે છે. આથી, હવે નવપ્રવર્તનો કરવા માટે નિયોજકોની આવશ્યકતા જણાતી નથી.

c. ચક્રિય ફેરફારો માટે નવપ્રવર્તન જવાબદાર:

શુમ્પીટર વેપાર ચક્રિય ફેરફારો માટે નવપ્રવર્તનને મૂળભૂત રીતે જવાબદાર ગણાવે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં ચક્રિય ફેરફારો માટે નવપ્રવર્તન ઉપરાંત કેટલાક મનોવૈજ્ઞાનિક, નાણાકીય અને કુદરતી પરિબલો પણ એટલાજ જવાબદાર હોય છે જેની અહીં અવગણના કરવામાં આવી છે.

d. બેન્ક શાખને વિશેષ મહત્વ:

આર્થિક વૃદ્ધિના વિશ્લેષણમાં શુમ્પીટરે આર્થિક વિકાસ માટે બેન્ક શાખને વધારે પડતું મહત્વ આપ્યું છે. પરંતુ વાસ્તવમાં જોઈએ તો બેન્કો મોટા ભાગે ટૂંકગાળાનું અથવા મધ્યમગાળાનું ધિરાણ કરતી હોય છે. જ્યારે નવપ્રવર્તનો માટે તો લાંબાગાળાના ધિરાણની આવશ્યકતા હોય છે. જેની માટે પેઢીઓએ મૂડીબજારમાં થી ધિરાણ મેળવવું પડે છે.

e. આર્થિક વિકાસ એ ચક્રિય પ્રક્રિયાનું પરિણામ:

શુમ્પીટરના જણાવ્યાનુસાર નવપ્રવર્તનો દ્વારા થતો આર્થિક વિકાસ એ ચક્રિય પ્રક્રિયાના રૂપમાં થાય છે. આમ, આર્થિક વિકાસ એ ચક્રિય પ્રક્રિયાનું પરિણામ છે. પરંતુ પ્રો. નર્ક્સના જણાવ્યાનુસાર આર્થિક વિકાસ એ સતત પરિવર્તનોનું પરિણામ છે. તેની માટે ચક્રિય પ્રક્રિયા આવશ્યક નથી.

f. અવાસ્તવિક ધારણાઓ:

શુમ્પીટરે આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા સમજાવવા માટે કેટલીક ધારણાઓ કરી છે. જેમકે સમય જતાં નિયોજક મહત્વહીન બની જાય છે, અને નફો શૂન્ય થઈ જાય છે. જે અવાસ્તવિક પ્રતીત થાય છે. કારણ કે નફો શૂન્ય હોતો નથી અને મૂડીવાદના પતન માટે નિયોજકનું વિઘટન જવાબદાર ગણાવી શકાય નહિ.

g. સમાજવાદની સ્થાપના અંગેની સમજૂતીમાં અસ્પષ્ટતા:

શુમ્પીટરના મતે મૂડીવાદના અંતના પરિણામે સમાજવાદ સ્થપાશે. પરંતુ આલોચકોના મતે મૂડીવાદના પતન અંગેનું શુમ્પીટરનું વિશ્લેષણ તર્કબદ્ધ નથી. મૂડીવાદ સમાજ કઈ રીતે સમાજવાદી અર્થરચના તરફ જાય છે તે અંગેની સ્પષ્ટ સમજૂતી તેમણે આપી નથી. ટૂંકમાં, શુમ્પીટર દ્વારા રજૂ કરાયેલ આર્થિક વિકાસ અંગેનું વિશ્લેષણ તેમાં સમાયેલ મૌલિકતાના કારણે પ્રશંસનીય બન્યું છે, પરંતુ તેમના દ્વારા રજૂ થયેલા તારણોનો સ્વીકાર કરવા બધા તૈયાર થતા નથી. તેમનું વિશ્લેષણ એકતરફી પ્રતીત થાય છે કારણકે તેમણે અનેક બાબતોને વધુ પડતું મહત્વ આપ્યું છે.

● તમારી પ્રગતિ ચકાસો - (ખ)

1. આર્થિક જીવનના ચક્રિય પ્રવાહમાં ભંગાણ ક્યારે પડે છે?

.....

2. નવપ્રવર્તન એટલે શું?
.....
3. નવપ્રવર્તન થયો ક્યારે કહેવાય?
.....
4. નિયોજક કોને કહેવાય?
.....
5. તાર્કિક નિયોજક એટલે શું?
.....
6. અર્થતંત્રની સ્થિર સમતુલાની અવસ્થાની લાક્ષણિકતાઓ જણાવો.
.....
7. ‘આર્થિક વિકાસ એક અસતત પ્રક્રિયા છે’- સમજાવો.
.....
8. નવપ્રવર્તનોનું મહત્વ સમજાવો.
.....
9. ટૂંકનોંધ- આર્થિક વિકાસમાં નિયોજકની ભૂમિકા.
.....
10. નિયોજકના પ્રકારો જણાવો.
.....
11. ટૂંકનોંધ- આર્થિક વિકાસમાં બેન્ક શાખનું મહત્વ.
.....
12. મૂડીવાદના વિકાસની ચક્રિય પ્રક્રિયા સમજાવો.
.....
13. ‘મૂડીવાદનો અંત’ - સમજાવો.
.....
- ખાલી જગ્યા પૂરો.
 1. આર્થિક વિકાસ અનિવાર્ય રીતે.....વલણો સાથે સંકળાયેલો હોય છે.
 2. આર્થિક વિકાસ એ મૂળભૂત રીતે.....નું પરિણામ છે.
 3.એ નવી શોધખોળોનો વ્યવહારમાં અમલ કરનાર વ્યક્તિ છે.
 4. નિયોજક.....દ્વારા નવપ્રવર્તનોનો અમલ કરે છે.
 5. શુમ્પીટરના મતે ટેકનોલોજીના વિકાસની શક્યતાઓ..... હોય છે.

- નીચેના વિધાનો ખરા છે કે ખોટા તે લખો.
 1. ચક્રિય પ્રવાહમાં લાંબાગાળાની સામાન્ય સમતુલા પ્રવર્તતી હોય છે.
 2. શુમ્પીટર આર્થિક વિકાસના સિદ્ધાંતમાં નવપ્રવર્તનને વિશેષ મહત્વ આપે છે.
 3. નવપ્રવર્તનએ તંત્રની બહારથી આવતું પરિભળ છે.
 4. નિયોજક મૂડીના ઉપયોગનું સુચન કરે છે.
 5. માર્ક્સ અને શુમ્પીટરના મૂડીવાદ અંગેના વિચારોમાં તફાવત જોવા મળે છે.
- વૈકલ્પિક પ્રશ્નો (MCQ)
 1. આર્થિક વિકાસ અંગે શુમ્પીટરનું દ્રષ્ટિબિંદુ કેવું છે?

(અ) આશાવાદી	(બ) નિરાશાવાદી
(ક) એક પણ નહિ	
 2. નવપ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓના મતે વિકાસની પ્રક્રિયા કેવી છે?

(અ) ઝડપી અને સંવાદી	(બ) ધીમી અને સંવાદી
(ક) સ્થિર અને સંવાદી	
 3. શુમ્પીટરના આર્થિક વિકાસના સિદ્ધાંતમાં મહત્વનું પત્ર કોણ છે?

(અ) ભૂમિપતિ	(બ) મૂડીપતિ
(ક) નિયોજક	
- નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ વિસ્તારથી લખો.
 1. આર્થિક વિકાસનો જે.એસ. મિલનો સિદ્ધાંત સમજાવો. તેમાં રાજ્યની ભૂમિકા ઉપર તમારા વિચારો લખો.
 2. આર્થિક વિકાસનો શુમ્પીટરે આપેલો સિદ્ધાંત વર્ણવો.
- નીચે આપેલા વિષય ઉપર ટૂંકનોંધ લખો.
 1. આર્થિક વિકાસમાં નવપ્રવર્તનનું મહત્વ.
 2. આર્થિક વિકાસમાં બેંક શાખનું મહત્વ.

7.5 સારાંશ :

વિદ્યાર્થી મિત્રો, પ્રસ્તુત એકમમાં આપણે જોયું કે,

- મિલના મતે સમાજની આર્થિક પ્રગતિએ ભૂમિપતિઓ, મૂડીપતિઓ અને શ્રમિકો દ્વારા જ શક્ય બને છે.
- કૃષિક્ષેત્રે સુધારણાના પરિણામે ભૂમિપતિઓની સમૃદ્ધિ અને શ્રમિકોના જીવનનિર્વાહમાં વધારો થવાથી નફામાં ઘટાડો થાય છે અને અર્થતંત્ર સ્થિર અવસ્થા તરફ જાય છે.
- શુમ્પીટરના આર્થિક વિકાસના સિદ્ધાંતમાં મૂડીવાદી સમાજ અંગે તેમના આશાવાદી વલણની સમજૂતી મેળવી.

- મૂડીવાદના પતનથી સમાજવાદની સ્થાપના કઈ રીતે થાય છે તે અંગેની ચર્ચા કરી.
- મૂડીવાદની વધુ પડતી સફળતા કઈ રીતે મૂડીવાદને તેના અંત તરફ લઈ જાય છે તેની સમજણ આપણે મેળવી.

7.6 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words) :

1. ઉત્પાદકીય વપરાશ: જે વપરાશથી સમાજની ઉત્પાદકતામાં વધારો થાય તેને ઉત્પાદકીય વપરાશ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
2. બિન-ઉત્પાદકીય વપરાશ: જે વપરાશથી સમાજની ઉત્પાદકતામાં વધારો થતો નથી તેને બિન-ઉત્પાદકીય વપરાશ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે
3. સ્થિર અવસ્થા: સ્થિર અવસ્થા એટલે એવો તબક્કો કે જ્યાં અર્થતંત્રમાં વસ્તી કે મૂડીના જથ્થામાં કોઈ વધારો થઈ શકે નહિ.
4. નવપ્રવર્તન: નવપ્રવર્તન એટલે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના વિકાસને લીધે ઉત્પાદન ક્ષેત્રે શોધાયેલી નવી પદ્ધતિઓ અને રીત-રસમોનો આર્થિક રીતે વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરવો.
5. નિયોજક: નવી શોધખોળોનો વ્યવહારમાં અમલ કરનાર વ્યક્તિને નિયોજક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

7.7 સંદર્ભ પુસ્તકો :

1. Adelman Irma :Theories of Economic Growth and Development
2. Clemence R. V. and Doody F. S. : The Schumpeterian System (1963)
3. Dholakia B. H. and Dholaki:l R. H. : Models of Economic Growth Third edition (2002)
4. Joshi R. C. et al : Theories of Growth and Development. First Edition (2021-13)
5. Schurnpeter J. A. : Capitalism, Socialism and Democracy
6. Schumpeter J. A. : The Theory of Economic Development
7. <https://article1000.com/j-s-mills-theory-development/>

7.8 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' ના જવાબ :

3. 1. વસ્તી વૃદ્ધિનું નિયંત્રણ 2. વેતન ભંડોળ 3. મૂડીસંચયની ભૂમિકા
4. નફાનો દર 5. રાજ્યની ભૂમિકા 6. સ્થિર અવસ્થા
4. શ્રમની માંગ અને શ્રમનો પુરવઠો
5. વિભાગ 3.2.3 જુઓ
6. વિભાગ 3.2.5 જુઓ
7. વિભાગ 3.2.6 જુઓ

- ખાલી જગ્યા ના જવાબ

1. જમીન, શ્રમ	2. માલ્થસ	3. બચતો
4. નફાના દર	5. મુક્ત વેપાર	6. ન્યુનતમ
- ખરા-ખોટા વિધાનો ના જવાબ

1. ખરુ	2. ખોટું	3. ખોટું
4. ખરુ	5. ખોટું	
- વૈકલ્પિક પ્રશ્નોના જવાબ

1. (બ) ખોટું	2. (અ) વધુ ઝડપી
3. (ક) ઘટતા વળતર	4. (ક) અ અને બ બંને
- 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' (ખ)

1. વિભાગ 3.3.2 જુઓ	2. વિભાગ 3.3.3 નો પ્રથમ ફકરો જુર
3. વિભાગ 3.3.3 નો બીજો ફકરો જુઓ	4. વિભાગ 3.3.4 નો પ્રથમ ફકરો જુઓ
5. વિભાગ 3.3.4.1 જુઓ	
- ખાલી જગ્યા ના જવાબ

1. તેજી-મંદીના	2. નવપ્રવર્તનો
3. નિયોજક	4. બેન્ક શાખ
5. અનંત	

